

**ПРОФЕССОР ҲАМИДУЛЛА ҲАСАНОВНИНГ МУҲАММАД
ҲАКИМХОННИНГ “МУНТАХАБ АТ-ТАВОРИХ” АСАРИГА ОИД
ТАДҚИҚОТЛАРИ**

Абдукаримов Жамолиддин Ахмадалиевич, тарих фанлари номзоди,
Академик Бобожон Гафуров номли Хужанд давлат университети доценти, тел:
+992 928320779

Абдукаримов Джамолиддин Ахмадалиевич, кандидат исторических
наук, доцент Худжандского государственного университета имени академика
Бобожона Гафурова, телефон: +992 928320779

Abdukarimov Jamoliddin Akhmadalievich, Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of Academician Bobozhon Gafurov Khujand State University,
tel: +992 928320779

Аннотация: В статье речь идет вклад известного географа, профессора Х.Хасанова в изучение «Мунтахаб ат-таварих» Мухаммада Хакимхана как уникального исторического и географического источника. Научный ценность сведения и воспоминание автора сочинение Мухаммада Хакимхана изучено в основе исследованиях профессора Х.Хасанова.

Ключевые слова: Мухаммад Хакимхон, Мунтахаб ат-таворих, Х.Хасанов, Марказий Осиё, Россия, Миср.

Annotation: The article discusses the contribution of the famous geographer, Professor H.Khasanov to the study of "Muntakhab at-tavarikh" by Muhammad Hakimkhan as a unique historical and geographical source. The scientific value of the information and recollection of the author of the work of Muhammad Hakimkhan is studied on the basis of the research of Professor H.Khasanov.

Keywords: Muhammad Hakimkhan, Muntahab at-tavorix, H. Hasanov, Central Asia, Russia, Egypt.

Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” номли асари Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги тарихига оид нодир манба ҳисобланади. Мазкур асар беш боб, ўн икки тоифадан (фаслдан) иборат бўлиб, унинг хронологик ҳудуди “олимнинг яратилишидан” то XIX асрнинг 40 – йилларигача бўлган даврни ўз ичига олади.

“Мунтахаб ат-таворих” ўзига хос уч хил йўналишни мужассамлаштирган: жаҳон тарихи, локал (маҳаллий) тарих ва мемуар (эсдаликлар). Қўқон тарихчиларининг асарлари форсий-туркий исломий тарихнавислиги услуби асосида шаклланган бўлиб, уларда ушбу услуб - умумжаҳон ва локал тарихга бағишлаб ёзилган асарлар учрайда. “Мунтахаб ат-таворих” асари умумжаҳон тарихига бағишлангани боис, муаллиф тарихни олам ва одам яратилишидан бошлаб, XIX асрнинг ўрталаригача баён қилган. Мазкур асарнинг асосий қисми

Бухоро манғитлар тарихи, Қўқонда ҳукмронлик қилган минглар сулоласи, ҳамда, муаллифнинг чет элларга саёҳати баёни бўйича тақсимланиб, бу маълумотларнинг барчаси Муҳаммад Ҳакимхоннинг ўз қаламига мансуб қимматли манба ҳисобланади.

«Мунтахаб ут-таворих» - да нодир тарихий, адабий, жуғрофик маълумотлар жамланган бўлиб, асар шу маънода энциклопедик характерга эга. Шунинг учун ҳам, мазкур нодир асар бир қатор соҳа мутахассислари этиборини жалб қилиб келмоқда. Муҳаммад Ҳакимхон асарида келтирган маълумотлар тарихшунослар, адабиётшунослар, географлар томонидан мазкур соҳага оид асарлар яратишда кенг фойдаланилган.

“Мунтахаб ут- таворих” нодир географик асар ҳам ҳисобланиб, машҳур ўзбек олими, “Ўзбек Магеллани” деб эътироф этилган кўп қиррали энциклопедик олим, профессор Ҳамидулло Ҳасанов илмий ижодиётида муҳим ўринни эгаллайди. Таъкидлаб ўтилганидек профессор Ҳ. Ҳасановнинг география йўналишидаги илмий фаёлияти серқирра бўлиб, Ўрта Осиё топонимияси, география тарихи, транскрипция, терминология, дунё табиий географияси, география ўқитиш методикаси, илмий асарлар таржимасига бағишланган. Профессор Ҳамидулла Ҳасанов ўзининг илмий фаолиятини бевосита амалиёт билан боғлиқ ҳолда олиб борган. Жумладан, олим нафакат кулёзма манбалар, балки ўзининг бутун дунё бўйлаб қилган саёҳатлари чоғида олинган маълумотлар асосида турли ажойиб илмий-оммабоп асарлар яратган [1, 238-246].

Ўрта асрларда яшаб ижод этган олимларимизнинг илмий географик меросини ўрганиш профессор Ҳ. Ҳасанов илмий-ижодий фаолиятининг энг устувор йўналишларидан биридир. Мазкур йўналишга доир олимнинг ўнлаб илмий асар ва мақолалари жумладан, “Фарғоналик сайёҳ” [8], “Ўртаосиёлик географ ва сайёҳлар”[9], “Сайёҳ олимлар” [10] номли асар нашр этирилиб, унда Ўрта Осиёлик 35 дан ортиқ йирик сайёҳ, географ-олимлардан Муҳаммад Хоразмий, Абул Аббос Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Абдулла Хоразмий, Махмуд Қошғарий, Носир Ҳисрав, Абдураззоқ Самарқандий, Мирзо Улуғбек, Али Қушчи ва Али Акбар, Исмоил Бухорий, Хожи Юсуф Ҳайъатийларнинг географик ишларини ўрганиб, юзага чиқарди ҳамда уларни халққа танитди.

Профессор Ҳ. Ҳасанов Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ут- таворих” асарини илмий тадқиқ этиб, Ўрта Осиё маънавий маданиятининг, Фарғона ёзма анъанасининг дурдоналаридан бири сифатида эътироф этади.

Таъкидлаш жоизки, “Мунтахаб ат-таворих” асари муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон Қўқондаги таниқли саидлар оиласида тавллад топган она томонидан Қўқон ҳокими Норбўтабийга (1770- 1798) неvara ва унинг вориси Олимхонга (1798- 1810) жиян эди. У ёшлигида Қўқоннинг бўлғуси ҳокими Муҳаммад

Алихон (1822- 1842) билан бирга ўсди ва тарбияланди. Унинг бобоси Ҳакимхонтўра ўз даврининг нуфузли ва билимдон кишиларидан бўлган. Ҳакимхоннинг отаси Маъсумхон Олимхоннинг синглисига уйланган эди. Лекин, Муҳаммад Алихон тахтга ўтиргач, бу оиланинг тинчлиги бузилди. Мадалихон ҳукмронлиги даврида қирғин ва қатоғонлар бошланиб кетди. Биринчилар қаторида Ҳакимхоннинг отаси Маъсумхон Қўқондан чиқариб юборилди. Тахтга ўтирганига 8 кун бўлгач Мадалихон Муҳаммад Ҳакимхонни ҳам ҳаж сафари баҳонасида Қўқондан чиқариб юборди. Шундан кейин унинг чет эллардаги сайёҳати ва саргардонлиги бошланди.

Муҳаммад Алихон даврида Ҳакимхонтўра аввал Тўрақўрғон, сўнгра Намангон ва Косонга ҳоким қилиб тайинланган эди, аммо кейинчалик хоннинг ғазабига дучор бўлиб хонликдан ҳайдалиб Маккага ҳажга жўнатилган. У ўзининг сафарини Россия ўлкасидан бошлади [6, 12].

1824 йилда Ҳакимхонтўра Оренбургда рус императори Александр 1 билан учрашган эди. Бу учрашув ҳақида муаллиф асарда батафсил маълумот берган. Муаллиф Россиядан кейин Туркия, Миср, Сурия, Фаластин, орқали Макка ва Мадинага борган [5, 8].

Профессор Ҳ.Ҳасанов “Мунтахаб ат-таворих” асари муаллифи саёҳати тафсилотларини қуйдагича келтиради: “Муҳаммад Ҳакимхон саёҳати жараёнида гоҳ араб ихроми, гоҳ турк бўркини, гоҳ эрони либосини, гоҳ миллий чопонини кийиб юрган, бир неча марта жуда хатарли ҳолларни бошидан кечирган, қамоққа тушган, турмадан қон билан хат ёзган, қочган: пинҳон равишда подшо саройига ҳам кирган, маликалар, амалдорлар билан сўхбатда бўлган, бетоб бўлиб, беҳуш ётган, неча бор ўғрилар кўлига тушган, “қазога тан бериб” юрган, чўлда сув ичиб қаноатланган, ибтидоий одамлар ҳолини сурган” [9, 12].

Бундан ташқари олимнинг таъкидлашича Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ут- таворих” асари олимлар томонидан кенг ўрганилиб, унинг илмий аҳамиятига юксак баҳо берилмоқда. География илми нуқтаи назаридан эса, бу китоб Ўрта Осиё географик адабиётининг саргузашт-саёҳат жанрига мувофиқ келадиган асарига яққол мисол бўла олади. Шу билан бирга, асарда тилга олинган жуда кўп жой номлари - автор ўзи қадам босган шаҳар ва кичикроқ аҳоли манзиллари, денгиз, дарё, тоғ, чўл ва даштлар ҳамда автор бошқалардан эшитган топонимик, этник маълумотлар - Булғор, Қозон, Мақрия, Петербург, Фарингистон, Искандария, Судон, “Ўрусия вилояти”, “Қазоқия” - каби тушунчалар Ҳакимхоннинг кузатувчан, доно ва зукко инсон ва олим бўлганлигини исботлайди [8, 39].

Муҳаммад Ҳакимхон асарининг яна бир муҳим жиҳати шундан иборатки, дея таъкидлайди профессор Ҳ.Ҳасанов: “асарда муаллиф, ўз даврининг иҷтимоий-сиёсий ва ҷуғрофик ўзгаришларини кузатиб боради ва у ҳақда маълумот беради.

Масалан, Муҳаммад Ҳақимхон 1823 йили бутун Фарғонада юз берган фожиали зилзила офатини ўзи кўрган. Унинг таърифлашича, зилзила шу қадар дахшатли бўлганки, ҳеч замон бу сингари ер қимирлашни одамлар кўрмаганлар ва эшитмаганлар. Зилзила натижасида, кўпгина уйлар вайрон этилган, талай кишиларни том ва девор босиб қолган. Натижада, аҳоли қамишдан чайлалар қилиб туришга мажбур бўлган. Зилзила шу даражада кучли бўлганки, натижада, атрофдаги тоғларда кўп оилаларни ер ютган. Ер ёрилиб, унинг орасидан гувулаб қора буғ отилиб чиққан, сойларнинг суви биқирлаб қайнаган. Бу ҳолат олти ой мобайнида давом этган” [9, 219].

Бундан ташқари Муҳаммад Ҳақимхон сафари жараёнида Қора денгиз маҳобатини шундай тасвирлайди: “қоп- қоронғу бир тунда қаттиқ шамол туриб, денгизда Нўҳ алаҳиссалом тўфони ва Самуд шамолини эслатувчи талотум кўзгалди. Доно маллоҳлар шамол кирмайдиган машъал ёқилган хужрага кирганча хариталарини олдиларига ёйиб қўйиб, роса тикилишарди. Харита деганим бир тахта қоғоз бўлиб, унга Шўр денгизининг барча тасвири чизилган эди. Масалан, денгизда нечта орол бор, кемага хавф туғдирувчи нечта тоғ бор ва ҳоказо. Катта бир компасни олдиларига қўйишган ва шунга қараб, қарор қабул қилишар эди” [3, 558].

Профессор Ҳ.Ҳасанов “Мунтахаб ат- таворих” асарида муаллиф сафар қилган мамлакатлар табиати, ҳайвонот олами ҳақида ҳам кўплаб маълумотлар олиш мумкин бўлган қизиқарли маълумотларга алоҳида эътибор қаратади. Масалан, Муҳаммад Ҳақимхон Нил дарёси соҳилларида сафари чоғида бир куни зарофани кўриб қолади ва шундай тасвирлайди: “Ҳабаш вилоятидин бир азим зарофа деган бир ҳайвон келтирурларки ани борасида уштар, гов, фаланг (форсий тилда “Шутурговпаланг” деб аташади- учта ҳайвон номидан ташкил топиб, бўйни узунлиги учун “шутур”- туя, шохи борлиги учун “гов”- сигир, йўл- йўл чизиклари учун “паланг”- йўлбарс номларини олган) дерлар. Ҳайвонот ичинда ажойиб маҳлукдирки, сурати бағоят беназирдир. Икки оёғи узун ва икки оёғи қисқа ва бўйни узун. Ани баёз гардани ўзга ҳайвонотда йўқдир ва кўзлари оҳу кўзига ўхшар ва думи хўкиз думига ўхшар ва икки шох ўрнига тождурки, гўё қаро ипакдин ери рангдек қизил ва бир каф ери оқ. Ва ул ҳайвоннинг хўраги сут эркан” [9, 218].

Муҳаммад Ҳақимхоннинг саёҳати ғурбату дарбадарликда ўтган бўлишига қарамай унинг жаҳон ҳақидаги билимларининг ошишида, дунёқараши шаклланишида ва бир қатор рус, турк, араб, юнон тилларини ўрганишида катта аҳамиятга эга. Шу маънода, муаллифнинг маълумотлари нафақат Ўрта Осиё, балки жаҳон таърихи, географиясини ўрганишда муҳим нодир манба ҳисобланади.

Профессор Ҳ. Ҳасанов ўз ўлкасининг, халқининг тарихини, унинг буюк меросини ўрганишда, география фанини ўз билимлари билан бойитишда, ўз ватандошлари бўлган олимлар, сайёҳларнинг илмий ишларида акс этган география фанига оид маълумотларни кенг тарғиб этишда ҳамда талабаларга ўзининг ватанпарварлиги, ўз касбидан фахрланиш руҳини сингдиришдаги хизматлари жуда бекиёсдир.

Адабиётлар:

1. Гадоев К., Бердиева С. Жаҳонгашта сайёҳ-олимлар.- Тошкент, 2012.- 272 с.
2. Мунтахаб- ут-таворих. Чилди дуввум. Таълифи Муҳаммад Ҳакимхон. Бо тасҳеҳи Ё. Кавахара ва К. Хонеда.- Токио, 2006.- 716 с.
3. Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат- таворих.- Форс- тожик тилидан таржима, муқаддима, изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов.- Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.- 750 с.
4. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худаярхана).- Ташкент, 1973.- 388 с.
5. Ромодин В. А. Некоторые источники по истории Ферганы и Кокандского ханства (XVI- XIX вв.). В рукописных собраниях Ленинграда.- М., 1960.- 15 с.
6. Хотираҳои Муҳаммад Ҳакимхон дар бораи сафари Русия (Баргардонанда аз ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ ба кириллӣ, ба ҷоп ҳозирқунандаи матн, муаллифи муқаддима, тавзеҳот, луғатнома, феҳрист ва замима Ҷамолиддин Абдукаримов). - Хучанд, 2013.- 104 с.
7. Хуршут Э. Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари.- Тошкент, 1987.- 48 с.
8. Ҳамидулла Ҳасанов. Фарғоналик сайёҳ/ Фан ва турмуш.-1963.- № 8.- С. 38- 39.
9. Ҳамидулла Ҳасанов. Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар.- Тошкент, 1964.-278 с.
10. Ҳамидулла Ҳасанов. Сайёҳ олимлар.- Тошкент, 1979.- 262 с.